

Forfatter: Palladius, Peder

Titel: Peder Palladius' Danske Skrifter

Citation: Palladius, Peder: "Peder Palladius' Danske Skrifter", i Palladius, Peder: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. af Lis Jacobsen , H.H. Thiele, 1911-1926, s. 309. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-palladius03val-shoot-idm139651352264272.pdf> (tilgået 26. april 2024)

Anvendt udgave: Peder Palladius' Danske Skrifter

INDLEDNING.

I.

DEN evangeliske Kirke havde fra den katolske overtaget den faste Række af Epistel- og Evangelietexter ved Gudstjenesten paa Søndage og Helligdage; og af de mange Bønner, der var knyttet til den katolske Gudstjeneste paa disse Dage, havde den bevaret de Kollektivbønner, der fulgte efter Indgangsbønnen; men medens i den katolske Kirke baade Texter og Bønner læstes paa Latin, bestemtes det i Ordinansen, at Præsten skulde læse Kollekten, Epistlen og Evangeliet "alt paa Dansk" (se nærv. Udg. Bind I. 173 L. 8, 12, 24). Imidlertid har Præsterne i høj Grad savnet en uniform og bekvem Haandbog, hvorefter de kunde læse; man faar et levende Indtryk heraf gennem Palladius' Forord til Alterbogen (se ndf. S. 341 L. 8 ff.). Palladius paatog sig derfor - vistnok efter Vedtagelse paa Bispemødet i København 1551 - at afhjælpe Savnet ved at udgive en dansk Alterbog². Denne blev trykt "med en skøn ^{*}_{*} 310 stor Littera, at ingen skal have Behov at happe [dvs. stamme] eller hænge fast udi Læsningen", og Epistel- og Evangelietexterne aftryktes efter den autoriserede Bibel, "at ingen skal have Behov at bruge nogen andens Translats . . . paa det at der kunde en Gang komme en endrægtig Translats i alle Kirker" (se ndf. S. 341f.). Om Kollektivbønnerne siger Palladius, at han har sat to foran hver Epistel: den første er den, man i Almindelighed plejer at bruge, den anden er taget fra Vitus Theodorus' Postil. Palladius tilføjer, at det ikke er Meningen, at Præsten skal oplæse begge paa én Gang, hvad der strider mod Ordinansens Bestemmelser, men at han stundom kan bruge den ene og stundom den anden efter sit Godtykke (ndf. S. 342 L.2ff.).

Vi faar altsaa i Forordet til Alterbogen Oplysning baade om Aarsagen til dens Udgivelse (de gamle Præsters Klagemaal), om dens Formaal (at tilvejebringe Overensstemmelse i Ordlyden af Søndagstexterne) og dens Kilder (Biblen 1550 for Texternes Vedkommende og for Kollektivbønnernes Vedkommende dels de gamle Kollektivbønner, dels Bønnerne i Vitus Theodorus' Postil); alligevel er der adskillige Punkter, der kræver en nærmere Undersøgelse, saavel hvad angaar Valget af *Epistel-* og *Evangelietexter* i Forhold til den katolske Kirkes, som hvad angaar Valg og Oversættelser af *Kollektivbønnerne* i Forhold til de eksisterende Kollektivbønner.

II.

I Ordinansen bestemmes det, at man *Fastelavnssøndag* skal læse "det Evangelium Matth. 3., og den Dag skal forklares alt det Daabens Sakrament har paa sig" (se nærv. Udg. I. S.182 L. 1f.), at man *Langfredag* skal læse hele Passionshistorien, "som han er sammenskrevet udaf de fire Evangelister ved Doctor Hans Pommer" (sst. L. 12 f.), og at man *Marie Besøgedesdag* skal læse Es. 11. 1-10 (sst. S. 183 L. 30 f.); iøvrigt nævner Ordinansen ikke, hvilke Bibeltexter der skal læses paa de forskellige Søn- og Helligdage; det hedder blot i stor Almindelighed: "om 311 Søndagene . . . skal altid prædiket det vanlige Søndags-Evangelium" (sst S. 179 L. 18 f.). Men den "vanlige" Text var med faa og lidet betydende Ændringer den gamle Kirkes Textrække. - I Engelstofts Fremstilling af Liturgiernes Historie¹ opstilles (S. 139 f.) en Tavle over alle Forskelligheder mellem Textvalget i Romerkirkens Missale og i Alterbogens 1556, forat man heraf skulde kunne siutte, hvilke Forandringer i Textvalget, der er foretaget i den evangeliske Kirke; men denne Sammenligning er i høj Grad vildledende. De fleste Forskelligheder hidrører nemlig ikke fra Ændringer foretaget i den *evangeliske* Kirke, men fra senere Forandringer i det *katolske* Missale. Naar Engelstoft saaledes nævner, at Evangelie-Texterne i Missale Romanum paa l.-4. Søndag i Adventstiden var 1) *Luc. 21.25-33*, 2) *Matth. 11. 2-10*, 3) *Joh. 1. 19-28* og 4) *Luc. 3.1-6*, men i Alterbogen var ændret til 1) *Matth. 21.1-9*, 2) *Luc. 21.25-33*, 3) *Matth. 11. 2-10* og 4) *Joh. 1. 19-28*, saa viser en Sammenligning med ældre katolske Missaler, fx Missale Hafniense 1510 og Missale Lundense 1514, at Alterbogens Texter stemmer nøje med disse Missalers, altsaa at *den* har bevaret den gamle Textcyklus, mens det er det romerske Missale, der er undergaaet Ændringer (de fleste af disse er blevet vedtaget paa Tridentiner-Synoden i Midten af 16. Aarh.)².

Hvad selve Oversættelsen af Perikoperne angaar, stemmer den, som Palladius skriver, overens med "vor bibelske Translats", d. v. s. med Oversættelsen i Christian d. Tredjes Bibel 1550. Denne følges ordret og bogstavret. De Smaaafvigelser, der findes, er tilfældige og skyldes aabenbart Sætteren, ikke Palladius.

Noget Forsøg paa at forbedre de ofte uheldige Udtryk

*

*
— 312 i Bibeloversættelsen er der derimod ingen Antydning af. Naar f. Ex. Biblen i Joh. 21.19 har: "*den Discipel.. som Jhesus elskte/ huilcken som oc laa paa hans Bryst i Nadueren*", saa følger Alterbogen Texten ordret (ndf. S. 354 L. 28), skønt Brugen af paa ingen Hjemmel har i Datidens Dansk - saa lidt som i Nutidens - men skyldes Misforstaaelse af det tyske *an seiner Brust*. I Chr. Pedersens Oversættelse, til hvilken Luthers Bibel ogsaa er benyttet, lyder Stedet rigtigt "*laa op till hans bryst*". En Sammenligning mellem Texterne i Palladius' Alterbog og de tilsvarende Steder i Chr. Pedersens Oversættelse vilde vise mange lignende Tilfælde, et Vidnesbyrd om, at Chr. Pedersen i ganske anden Grad end Palladius forstod den Kunst at læse en Text og gengive den. Chr. Pedersen var Filolog, Palladius var Administrator; ved Udgivelsen af Alterbogen har hans Interesse været, at Søndags-Evangeliene i alle Danmarks og Norges Kirker skulde have samme Ordlyd, men om den autoriserede Oversættelse ogsaa var den bedste, om der ikke var indløbet Fejl i den, som burde ændres, inden Søndags- og Helligdagstexterne fastsloges, laa det udenfor hans Plan at bekymre sig om. En fuldstændig Ensartethed er iøvrigt ikke opnaaet, i hvert Fald ikke i de første Aar. De "små Bøger" med den slette Skrift og den uautoriserede Oversættelse, som det var Alterbogens Opgave at afløse, optrykkes endnu 10-15 Aar efter Alterbogens Fremkomst. En saadan Evangeliebog, hvis Textoversættelse er taget fra Hans Tavsens Postil, er bevaret i ikke mindre end fire Oplag fra den følgende halve Snes Aar. Dens Titel er: *Euangelia oc Epistler/ som Læsis alle Søndage om Aarit i den Christelige forsamling/ Oc paa de fornemeste Høytider*. Exemplarer af Udgaver fra 1556 og 1558, indbundet sammen med "*En ny Psalmebog*" i Tryk fra disse Aar, findes paa Univ. Bibl. i Kbh.; og Exemplarer af Udgaver i Tryk fra 1565 og 1568 findes henholdsvis paa det Kgl. Bibliothek og i Karen Brahes Bogsamling. Til Sammenligning med 313 Perikopeoversættelsen i Alterbogen, anføres her Epistlen fra 1. Søndag i Advent i Udgaven 1565 (jf. ndf. S. 344):

Kiære brødre. Effterdi wi vide det paa tiden/ at stunden er/ at wii nu opuogne aff søffne (heldst fordi vor salighed er nu nener end der wi trode) Natten er framfaren men Dagen er til stundet. Derfor lader oss afflegge mørckhedsens gierninger/ oc iføre oss liysens vaaben Lader oss vandre tyctelig/ saa som om Dagen/ Icke i frodtzerii oc slemmerii/ Icke i fulhedt oc sløffachtighedt/ Icke i kyff oc nydt. Men i fører eder den Herre Jhesum Christum. Oc røchter icke kiødet til velløst.

III.

Det mest karakteristiske for Palladius' Alterbog og det, hvorved den fik sin store Betydning for den danske Gudstjeneste, er imidlertid ikke, at den meddeler Perikoperne i autoriseret Oversættelse, men at den giver en ny Kolleksamling.

Af Kolleksamlinger, der var i Brug i den evangeliske Kirke før Alterbogen, kender vi to: den ene findes i Frands Vormordsens Messe-Haandbog 1539, den anden i "En ny Psalmebog" 1553. Grundlaget for begge disse Samlinger er de gamle katolske Kirkebønner, der endnu bruges i den romersk-katolske Kirke. Disse Bønner har været brugt som eneste Kollekt i den ny Kirkes første Aartier, det er dem, Palladius i sit Forord betegner som de Kollektter "man plejer almindelig at bruge", og det er dem, som Ordinansen simpelt hen betegner som "Collecten" (se nærv. Udg. I. S. 173 L. 8). Palladius sætter da ogsaa - paa faa Undtagelser nær - Kollektterne fra denne Række som de første til hver Søndag og Helligdag. Men foruden denne gamle Kollekttrække meddeler Palladius en ny, forfattet af den tyske Reformationens-Prædikant og -Skrivent Vitus Theodorus2.

Vi skal nu gøre nærmere Rede for de to Kollekttrækkers Forhold til deres Kilder.

* *
— 314

A. De gamle Kollektter.

Af de to eksisterende Samlinger - Haandbogens og Salmebogens - hvis Oversættelser er ret afvigende, benytter Palladius Salmebogens; og han følger denne næsten helt igennem ordret, gennem godt og ondt, - thi det kan ikke nægtes, at Oversættelsen tit lader meget tilbage at ønske. Haandbogens Oversættelse, der iøvrigt ikke er bedre, følges ikke i nogen Kollekt.

En Sammenstilling mellem et Par af Kollektterne i Alterbogens Form og i Haandbogens og Salmebogens - med Vedføjelse af den latinske Original efter et af de gamle Missaler - vil vise det indbyrdes Forhold. Jeg tager Kollektterne fra de to første Søndage i Advent.

Missale Hafniense:

(1. S. i Advent) *Excita quæsumus domine potentiam tuam, et veni: ut ab imminentibus peccatorum*

nostrorum periculis, te mereamur protegente eripi, te liberante salvari. Qui vivis et regnas.

(2. S. i Advent) Excita domine corda nostra ad præparandas unigeniti tui vias: ut per eius adventum purificatis tibi mentibus servire mereamur: Qui tecum vivit.

Messe-Haandbogen:

(1. S. i A.) O Herre Jesu criste. vij bede dig ydmygeligen. opueck din mectighedt och kom til oss. Paa det at vij maa frelses aff den fare som oss paahenger for vore synders skyld. Och vid dig bliffue frelste oc salige. Du som met gudt fader oc den helligaandt leffuer oc regnerer een sand gud fra euighedt oc tiil euighedt. Amen.

(2. S. i A.) O almectige euige gud Verdis att opuecke vore hierter tiil att berede din eenborne søns veie Att vij vid hans tilkommelse maa tiene dig met rene hierte Vid samme din enborne Søn Jesum christum vor herre. som met dig oc den hel. le. etc.

Salmebogen 1553.

(1. S. i A.) O Herre/ wi bede/ opueck din mact och kom [oss til hielpe]1 Ath wi maatte met din beskermelsse befriis fra de vaader som oss offuerhenge for vaare Synder/ Och wi maatte met din befrelselse vorde Salige/ Du som leffuer och Regnerer met Gud Fader i Helligaandz enighed/ en Gud fra euighed och til euighed. Amen.

(2. S. i A.) O Herre/ opueck vore hierter til ath berede din enbaarne søns veye/ Ath wi maatte tiene dig i hiertet2 Som vorde rensede ^{*}₃₁₅ ved hans tilkommelse/ Huilcken som met dig leffuer oc regnerer i Helligaands enighed/ en Gud fra euighed och til euighed/ Amen.

Alterbogen 1556.

(1. S. i A.) O Herre Gud himmelske Fader/ wi bede dig/ opueck din mact oc kom oss til hielpe/ at wi maatte met din beskermelse befrijs fra de vaader som oss offuer henge for vore synder/ Oc wi maatte met din befrelselse vorde salige. Du som leffuer oc regnerer met Gudfader i hellig Aands enighed [en sand Gud fra euighed]1 oc til euighed/ Amen.

(2. S. i A.) O Herre/ opueck vore hierter til at berede din enbarne Søns vey/ at wi maatte tiene dig i hiertet/ Som vorde rensede ved hans tilkommelse/ Huilcken som met dig leffuer oc regnerer i hellig Aands enighed en sand Gud fra euighed oc til euighed/ Amen.

Som det ses, følger Palladius Salmebogen undtagen i Begyndelsesordene i første Kollekt, hvor "O Herre" er udvidet til "O Herre Gud, himmelske Fader" (i Overensstemmelse med Vitus Theodorus' Bønner), men denne Ændring er opgivet i de fleste af de følgende Kollekter; derimod er Forandringen i Doxologien: "en Gud" til "en sand Gud" bevaret gennem alle Kollekter. Iøvrigt er Uoverensstemmelserne mellem Alterbogens og Salmebogens Oversættelser af de gamle Kollekter af ganske sporadisk Art: i Kollekten til Søndag efter Midfaste gengiver Salmebogen det latinske *te servante* ved *met dit gemme*, Alterbogen ændrer det til *met din beskermelse* (ndf. S. 382 L. 13); i Kollekten til 4. Søndag efter Trinitatis gengiver Salmebogen *tuo ordine* ved *effter din Ordinantz*, Udtrykket er i Alterbogen rettet til *i din befalning* (ndf. S. 428 L. 12) o. a. lignl nogle Tilfælde findes samme Kollekt anvendt paa forskellige Dage i Alterbogen og i Salmebogen; saaledes har Salmebogen paa 1. Søndag efter Hellig tre Kongers Dag Kollekten "O almægtige Gud, som styrer alle Ting baade i Himmelen og paa Jorden", mens Alterbogen (i Overensstemmelse med det katolske Missale og Messe-Haandbogen) har denne Kollekt paa 2. Søndag. Lignende Forhold findes ved de tre følgende Søndage. Undertiden har Alterbogen og Salmebogen en helt igennem forskellig Oversættelse af ^{*}₃₁₆ samme latinske Kollekt. Saaledes lyder den Kollekt i Salmebogen, der svarer til Alterbogens Kollekt paa 1. Søndag efter Hellig tre Konger, og som i Salmebogen findes paa "Søndag som falder i de otte Dage": O Herre/ wi bede/ fulddriff met din Hiemmeliske mildhed dine ydmyge bedende folckis Attraa/ At wi maatte see huad mand skulde gøre/ oc huad de see der skulde gøris de maatte dertil oc faa effne det at kunde fuldkomme/ Ved vor Herre Jesum Christum din Søn/ som etc.

Denne Text gengiver Missalets:

Vota quæsumus domine supplicantis populi cælesti pietate prosequere: ut et quæ agenda sunt, videant, et ad implenda quæ viderint, conualescant. Per dominum nostrum etc.

I Messe-Haandbogen og Alterbogen lyder Oversættelsen:

(*Messe-Haandbogen:*) O Almectigste euige gud Verdis at forfølge diit folkes ydmygelige bøn oc begering At de motte se oc forstaa huad ret er Oc saa faa effne til at fuldkomme det samme met gerninger. Vid etc.

(*Alterbogen:*) Herre Gud himmelske Fader/ wi bede dig/ for din euige Godhed at du vilt naadelig ansee din fattige Folckis ydmige begering/ at de maatte rettelige forstaa huad de effter dit ord skulle gøre/ oc bliffue bestyrcket met din Aandis krafft/ det samme met gerning at fuldkomme/ ved vor Herre Jesum Christum/

Amen.

Paa nogle Dage har Alterbogen erstattet Salmebogens Kollekt med en helt anden Kollekt. Saaledes har Salmebogen paa Fastelavnssøndag Kollekten: *O Herre/ wi bede/ hør mildelige vore bønner*, svarende til Missalet's *Preces nostras quæsumus domine clementer exaudi*, mens Alterbogens Kollekt (ndf. S. 373 L. 23ff.) er af ukendt Oprindelse; det samme gælder Kollekten paa 1. Søndag efter Paaske¹. Paa Skærtorsdag udelader Alterbogen helt den gamle Kollekt (se ndf. S. 387 L. 20), mens Salmebogen ogsaa her stemmer med Missalet²; endelig maa det nævnes, at Alterbogen ^{**}317 meddeler Kollekt til 25.-27. Søndag efter Trinitatis, hvilke Dage ikke er medtaget i Salmebogen, mens omvendt Salmebogen har Kollekt til en Del Dage (4. Juledag, Bartolomæus Dag osv.), som i Overensstemmelse med Ordinansens Regler for Gudstjeneste paa Helligdage (se nærv. Udg. L. 183 f.) ikke er medtaget i Alterbogen.

I selve Kollekttrækken findes altsaa væsentlige Forskelligheder mellem Salmebogen og Alterbogen, Forskelligheder der oftest skyldes Salmebogens Uoverensstemmelse med Ordinansen, og som derfor tyder paa, at Salmebogens Kollekttrække er ældre end Ordinansen¹. I de allerfleste Kollekt følger Alterbogen jo imidlertid Salmebogens Text, og at denne (i Udg. 1553 eller i en ældre Udg.) har tjent som direkte Grundlag for Palladius' Textmeddelelse kan bl. a. ses af følgende Sted. I Kollekten til 3. Paaskedag staar der i Missalet: *concede famulis tuis, ut sacramentum vivendo teneant, quod fide perceperunt*; dette er i Salmebogen gengivet: *Vnde dine Tienere ath beholle det Sacrament i leffuendet som de i Troen haffue vndfanget*; Ordet *leffuendet* er aabenbart en Kontamination af Participiet *leffuende* og Substantivet *leffnet*, og dette mærkelige Ord, der sikkert ikke har haft mere Hjemmel i Datidens Sprog end i Nutidens, gaar uforandret over i Alterbogen 1556 (i de senere Udgaver er det rettet til *leffnet*, den ellers ogsaa i Originaludgaven almindelige Skriftform for "Levned", se ndf. S. 352 L. 14, S. 358 L. 24, S. 362 L. 12 osv.).

Grundlaget for den første Kollekttrække i Alterbogen er altsaa en gammel Oversættelse af de katolske Kollekt, hvis Ordlyd i det hele er fulgt nøje, men hvis Antal og Rækkefølge er bragt i Overensstemmelse med Ordinansens Krav.

B. De ny Kollekt.

I Aaret 1546 udgav Veit Dietrich en Postil under Titelen *Kinder-Predig*. Den var delt i tre Afsnit: Vinterhalvaarets ^{*}318 og Sommernalvaarets Prædikener paa de almindelige Søndage og Helligdage, samt Prædikener paa Kirkeaaarets særlige Festdage. Hver Prædiken siuttede med en af Veit Dietrich forfattet Bøn. Denne Postil blev hurtig meget yndet, og dens Bønner vandt Indgang som Kollekt i forskellige tyske Agender, I Danmark kendes fra den følgende halve Snes Aar to Oversættelser af Bønnerne beregnet til Kirkebrug, den ene er Palladius' Oversættelse i Alterbogen, den anden er en af Hans Tavsens forfattet Parafase, der vistnok aldrig er udkommet, men som er bevaret i Haandskrift (i Karen Brahes Bogsamling)¹. Desuden er Postillen oversat i sin Helhed af Peder Tidemand 15562.

Mellem de gamle katolske Kollekt og Veit Dietrichs Bønner er der en udpræget Forskel: mens hine er af et meget alment Indhold, der ikke staar i noget nærmere Forhold til Epistlerne og Evangelierne, har disse en nøje, tit en ligefrem pedantisk, Tilknytning til Dagens Text. Man sammenligne f. Ex. den gamle og den ny Kollekt til Midfaste Søndag (ndf. S. 380). Texterne til denne Dag er Galaterbrevet 4. 21-31 (om det jordiske og himmelske Jerusalem) og Johannes' Evangelium 6. 1-15 (om Jesus' Bespising af Folkeskaren).

Den gamle Kollekt:

O almægtige Gud, vi bede, unde det at vi som for vor Handlings Forskylding nu plages, maa komme til Vederkvælgelse af din Naades Husvælgelse ved vor Herre Jesum Christum etc.

Den ny Kollekt:

Herre Gud himmelske Fader, som haver formedelst din Søn i Ørken rigelige bespiset *fem tusende Mænd, foruden Kvinder og ^{**}319Børn, med fem Brød og to Fiske, vi bede dig vær ogsaa naadelige hos os med din Velsignelse, bevare os fra Gerrighed og Sorg for Næring osv.*

En mere i Enkeltheder gaaende Parallel til Evangelietexten, ifølge hvilken Jesus bespiste "ved fem tusinde Mænd" med "fem Bygbrød og to Fiske", kan næppe tænkes; og dette Afhængighedsforhold mellem Kollekt og Text viser sig endnu grellere ved en Jævnstilling mellem den her anførte Kollekt og Kollekten paa 7. Søndag efter Trinitatis. Evangelietexten paa denne Dag er Marc. 8. 1-9, hvorefter Jesus bespiste "ved fire Tusinde" med "syv Brød og faa Fiske", og i Tilknytning hertil lyder Bønnen i Alterbogen (ndf. S. 435 L. 14 ff.): Herre Gud himmelske Fader, som haver ved din Søn i Ørken rigelige bespiset *fire tusinde Mænd, foruden Kvinder og Børn, med syv Brød og faa Fiske, vi bede dig vær ogsaa naadelige hos os med din Velsignelse, bevare os fra Gerrighed og Sorg for Næring osv.*

Denne sidste Kollekt stammer ikke fra Veit Dietrichs Postil, men er muligvis blevet til paa dansk Grund (se ndf. S. 321 f.). Ogsaa andre Forskelligheder findes mellem Alterbogens og Postillens Kollekttrække. I Alterbogen er de særlige Fester (St. Stefans Dag, St. Hans Evangelists Dag, Marie Renselsesdag osv.)

indordnet i den fortløbende Søndags- og Helligdagsrække, mens de som ovf. nævnt i Postillen er udskilt i en særlig Del; nogle af Alterbogens Helligdage (3. Paaskedag, 3. Pinsedag, 26.-27. Søndag efter Trinitatis) findes ikke i Postillen, mens omvendt denne har bevaret en Del af den katolske Kirkes særlige Festdage, som Alterbogen i Overensstemmelse med Ordinansen har udskudt. Men foruden de Afvigelser mellem Alterbogens og Postillens Kollekttrækker, som dette Forhold nødvendigvis maa fremkalde, findes der ogsaa, som den ovf. anførte Bøn til 7, Søndag e. Trinitatis viste, Forskelligheder mellem Kollektterne til samme Dag. Saaledes er Daabskollekten paa Fastelavnssøndag i Alterbogen (ndf. S. 373 L. 30 ff.) Oversættelse af en Bøn paa Søndag mellem Nytaarsdag og 320 Hellig tre Kongers Dag i Postillen; Kollektten paa Skærtorsdag i Alterbogen (ndf. S. 387 L. 21 ff.) er Gengivelse af en Bøn paa Palmesøndag i Postillen o. Ign. I det hele stemmer Alterbogens anden Kollekttrække imidlertid med Bønnerne i Veit Dietrichs Postil, og Ordlyden af de enkelte Kollektter svarer saa nøje til Originalens Text, som Sproget tillader det.

En Sammenstilling mellem Original og Oversættelse ved et Par af Kollektterne vil belyse Forholdet. Som Exempler vælger jeg Kollektterne til 1. Søndag i Advent og til Skærtorsdag.

Veit Dietrichs Postil 1.

Palladius' Alterbog.

1. Søndag

Herr Gott Himlischer Vatter/ wir dancken dir ja billich/
loben vñ preisen dich in ewigkeyt/ dasz du vns armen
Menschen/ so der Sünden halb vnder desz Tods vnd
desz Sathans tyranney haben müssen seyn/ deinen
Son zu einem König gesetzt hast/ der ein gerechter
König ist/ vnd vor vnsera Sünden durch seinen Tod
vns rette vnd helffe. Wir bitten dich auch/ du wöllest
durch deinen heyligen Geist vns erleuchten/ regieren
vnd führen/ dasz wir an disen gerechten König vnd
Heyland vns allein halten/ vnd an seiner armen
gestalt/ vnd verachtetem wort vns nicht/ wie die welt/
ergern/ vnd also durch ein festes vertrauwen auff jn/
ewig selig werden/ Amen.

Herre Gud hemmelske Fader/ wi tacke dig io
tilbørlige/ oc loffue oc prise dig til euig tid/ at du
haffuer sat oss arme Menniske/ som skulde haffue
verit vnder Dødzens oc Satans Tyranni/ din Søn til en
Konge/ som er retferdig Konge/ oc gør oss ledige o c
løse af f vore Synder ved sin Død/ oc vil vere en
Saliggørere/ som redder/ oc hielper oss mod Døden/
wi bede oc/ at du vilt opliuse/ regere oc lede oss ved
din hellig Aand/ at wi kunde holde oss alene ved
denne retferdige Konge oc Saliggørere/ o c icke
forarge oss/ som verden gør/ paa hans fattige
skickelse o c foractede ord oc bliffue saa euige
salige/ ved en stadig trofasthed til hannem/ Amen.

Palmesøndag

Skærtorsdag.

Herr Gott Himlischer Vatter/ wir dancken dir fur deine
grosse gnad/ dasz du durch deinen Son disz

Herre Gud himmelske Fader/ wi tacke dig for din
store Naade/ at du formedelst din Søn haffuer skicket

*
— 321

Abendmal hast verordnet/ da wir seinen Leib essen/ vnd
sein Blut trincken/ Wir bitten dich/ gib durch deinem
heylige[x] Geist/ dasz wir solche Gabe nicht vnwirdig
brauchen/ sondern vnsera Sünd erkennen/ dar von
ablassen/ vnd durch Christum vergebung derselben
glauben vnd hoffen/ vñ also im glauben vnd liebe von
tag zu tag zunehmen/ bisz wir ewig selig werden/ Durch
Jesum Christum deinen Son vnd vnsern Herren/ Amen.

saadant it maaltid/ at æde hans Legeme oc dricke
hans Blod/ Wi bede dig/ vnd oss formedelst din
hellig Aand/ at wi icke wuerdelige bruge samme
gaffue/ men at wi bekende vor synd/ oc staa der
vdaff/ oc haabe oc tro syndzens forladelse
formedelst Christum/ oc i tro kærlighed voxte fra
dag til dag/ saa lenge til wi bliffue euindelige
salige/ formedelst Christum Jhesum/ din Søn vor
Herre/ Amen.

At det direkte Grundlag for Palladius' Oversættelse er Veit Dietrichs Postil, derom lader jo de her anførte Kollektter, der er typiske for Forholdet, ingen Tvivl tilbage; men det er muligt, at Palladius, mens han har brugt den tyske Original som Grundlag for Kollektternes *Ordlyd*, har taget Hensyn til Hans Tavsens Parafase, hvad *Valget* og *Rækkefølgen* af Kollektterne angaar. Adskillige af de Afvigelser, der heri findes fra Postillen (Anbringelsen af Daabskollekten paa Fastelavns Mandag, Palmesøndagskollekten paa Skærtorsdag, Midfaste-Søndag-Kollekten - med Forandringen af Tallene paa Folkeskaren og Brødene og Fiskene- paa 7. Søndag efter Trinitatis o.fl.) stemmer nemlig overens i Parfrasen og Alterbogen, hvilket jo tyder paa, at der eksisterer et Afhængighedsforhold mellem de to Kollekttrækker. Spørgsmaalet bliver i saa Fald, om Tavsens Parafase i sit Valg af Kollektter er paavirket af Alterbogen, eller om Alterbogens Kollektvalg hviler paa Parfrasens. Af ydre Dateringer naaer man ikke til noget Resultat. Det Haandskrift, i hvilket Tavsens Oversættelse findes, er ikke tidfæstet, og af dets Indhold kan man kun siutte, at det er skrevet i hans Biskopstid i Ribe (1542-61). Men af indre Grunde tør man hævde, at Parfrasen ikke er blevet til efter Alterbogen; ikke blot vilde det jo være lidt urimeligt, om Ribe-Bispen lavede en Omredaktion af Kollektterne i den Alterbog, hvis Uniformitet han selv havde været med til 322 at vedtage, men det vilde vanskelig kunne

forklares, at han, *hvis* han forfattede en saadan Parafraze til Kirkebrug, ikke fulgte den forordnede Alterbogs Kirkeaar; og det gør han ikke: Parafrazen mangler Kollektter til 26.-27. Søndag efter Trinitatis, og dens Anbringelse af de særlige Festedage stemmer ikke med Alterbogen. Har Tavsens derimod forfattet Parafrazen før Alterbogen, er alt saare forklarligt. Han kan da paa det Bispemøde, hvor Alterbogens Udgivelse blev vedtaget, have foreslaaet, at man ved Siden af de gamle Kollektter skulde benytte Veit Dietrichs Bønner, som han maaske allerede dengang selv har anvendt; og man er blevet enig om at optage disse Bønner i Alterbogen - dog ikke i den vidtløftige Form, hvori Tavsens havde gengivet dem, men i en Oversættelse, der holdt sig til Originalen; hvad Valget og Anbringelsen af Kollektterne angik, har man derimod i det væsentlige fulgt Tavsens Afgivelser fra Postillen. Muligvis skyldes dog Overensstemmelserne mellem Tavsens Parafraze og Palladius' Alterbog ingen direkte Paavirkning, men at begge som Kilde har haft ikke selve Veit Dietrichs Postil, men en Samling af Bønnerne i denne, foranstaltet til Kirkebrug, saaledes at de Afgivelser fra Postillen, der er fælles for Parafrazen og Alterbogen stammer fra en saadan tysk Samling. I hvert Fald har Parafrazen ingen Indflydelse haft paa AlterbogsKollekternes Ordlyd. En Jævnførelse mellem Palladius' Text og Hans Tavsens vil vise dette. Som Exempel vælger jeg Skærtorsdag-Kollekten (jf. Originalens og Alterbogens Text ovf.):

O Herre euige Gud kere hymmelske fader, wij tacke deg for dyn vsigelige store naade, at du saa naadeligen wed dyn Søn haffuer oss berid denne salige nadurde, vdi huilken wij sandeligen ede hans legom oc dricke hans blod, Dij bede wij dyn faderlige godhed ydmygeligen, at du saa wed dyn hellige Aand styrer oc regnerer oss, at wij ey mue vuerdeligen men werdeligen bruge denne samme dyn guddommelige gaffue, rett grondeligen kende wore synder oc aluorligen offuergiffue dennom, oc i hob oc rett troo til hannom wisseligen wente oss alle synders forladelse, oc saaledes i troo oc sand kerlighed dagligen tiluoxe oc 323 forbedres, intil wij omseyr worde aldeles syndesløse oc euig salige. Wed den samme dyn kere Søn wor Herre Jesum Christum¹.

Til den tredje danske Oversættelse, Peder Tidemands, staar Alterbogens Text ikke i noget Forhold; de to Oversættelser er ganske uafhængige af hinanden, Allerede det Tidspunkt, paa hvilket de er blevet udarbejdet og trykt, udelukker en gensidig Paavirkning, Alterbogens Oversættelse maa være udarbejdet i Sommeren 1555, da Fortalen er underskrevet i September; den er da trykt i Løbet af Efteraaret og udkommet i Begyndelsen af 1556. Da det nu er ganske usandsynligt, at Peder Tidemand skulde have haft Alterbogen til Benyttelse, inden den udkom, kan hans Oversættelse, der blev udarbejdet i 1555 (Fortalen er dateret St. Laurentii Dag) ikke være paavirket af Alterbogens; og af lignende Grunde kan Palladius' Oversættelse, der er affattet mindst et halvt Aar, inden Peder Tidemands Bog udkom, ikke være paavirket af denne. En Sammenstilling mellem de to Oversættelser vil bekræfte dette. Som Exempel vælger jeg Kollekten paa St. Stefans Dag (bevaret i Peder Tidemands Orig.udgave 1556):

Peder Tidemands Oversættelse

Herre Gud Himmelske Fader/ *du* som haffuer ladet den hellige *Stephanum lide oc stenis* for *sin* tro skyld/ *oc giffuet oss der met* til kiende/ at dit Rige er icke aff denne verden/ men hører til it andet *liff*. Wi bede dig/ *at* der som wi ocsaa *skulle lide* for dit ord oc Naffn skyld/ at wi kunde bliffue *fast bestandige/ oc trøste oss met* din naade/ *oc det euige gode/ i steden for det timelige*.

Palladius' Oversættelse

Herre Gud Himmelske Fader/ som haffuer ladet den hellige *Staffen pines oc stenis i hiel* for hans tro skyld/ *oss der met at giffue* til kende/ at dit Rige er icke aff denne Verden/ men hører *heden* til it andet *leffnit/ Wi* bede dig/ der som wi ocsaa for dit Ord oc Naffn skyld *skulle pines/ styrck* vore hierter met din hellig Aand at wi kunde bliffue *hart bestandige/ oc for desse timelige ting* trøste oss met din Naade oc *euige gaffuer/ Amen*.

Den til Grund liggende Original lyder:

Herr Gott Himlischer Vater/ der du den heiligen Steffanum seines glaubens halb/ leiden vnd steinigen hast lassen/ vns damit anzuzeigen/ * 324 das dein Reich nicht von dieser Welt sey/ sondern in ein anders leben gehöre/ Wir bitten dich/ wo wir vmb deins Worts vnd Namens willen auch müssen leiden/ stercke vnsere Herten durch deinen heiligen Geist/ das wir vest bestehen/ vnd vns mit deiner gnad/ vnd den ewigen gütern/ an statt der zeitlichen trösten mögen/ Amen.

At Palladius ikke, hvis han havde haft Peder Tidemands Text, vilde have foretaget en saadan Revision af denne, som de her anførte Citater viser maatte have fundet Sted - og som iøvrigt vilde have manglet al Aarsag -, tør med Sikkerhed paastaas udfra det Kendskab, vi har til Palladius' Benyttelse af sine Kilder; ligesom det omvendt tør anses for givet, at Peder Tidemand, om han havde kendt Alterbogens Kollektoversættelse, ikke havde ændret den paa den Maade, de ovenf. fremhævede Uoverensstemmelser vilde have krævet. Forskellighederne i de to Oversættelser er af en saadan Art, at de kun kan forklares ved, at Palladius og Tidemand har foretaget Fordanskningen af Veit Dietrichs Text uafhængige af hinanden¹.

Som Resultat af den her fremsatte Undersøgelse tror jeg da at kunne fastslaa, at den ny Kollekttrække, som med Alterbogen fik Indgang i den danske Kirke, og som var en Gengivelse af Bønnerne i Veit Dietrichs

Postil, - muligvis med en tysk Kolleksamling eller Agende som Mellemlid -, er indført efter Samraad mellem Landets Bisper, maaske paa Foranledning af Hans Tavsens, i hvert Fald saaledes, at Valg og Rækkefølge af Bønnerne i hans Parafraze paa væsentlige Punkter stemmer overens med den ny Kollektække i Alterbogen; selve Oversættelsen af Kollektterne har derimod været upaavirket af Hans Tavsens Oversættelse saavel som af den med Alterbogen samtidige danske Oversættelse af hele Postillen, som Peder Tidemand besørgede.

I Løbet af de følgende Aartier fortrængte den ny ^{*} 325 Kollektække mere og mere de gamle katolske Kollektter, indtil disse - paa ganske enkelte Bønner nær¹ - med Alterbogen 1580 helt forsvandt fra den evangeliske Gudstjeneste, idet Bønnerne i den ny Række forordnes som eneste Kollekt (se ndf. S. 332 ff.). Og dette Forhold er i det væsentlige blevet uændret i de siden da forløbne halvfjerde Hundrede Aar.

Endnu begynder Kollekten paa Midfaste Søndag (Alterbogen 1913 S. 81, jfr. Alterbogen 1556, foran S. 318-19):

Herre Gud, himmelske Fader! du, som i en Ørken ved din Søn rigelig bespiste fem Tusinde Mænd foruden Kvinder og Børn med fem Brød og to Fisk, vi bede dig: Vær ogsaa naadig hos os med din Velsignelse.

og paa 7. Søndag efter Trinitatis (smst. S. 174, jfr. foran S. 319):

Herre Gud, himmelske Fader! du, som ved din Søn har i en Ørken rigelig bespist fire Tusinde Mænd foruden Kvinder og Børn med syv Brød og nogle faa Fisk, vi bede dig, vær ogsaa naadig hos os med din Velsignelse.

Men mange Steder har naturligvis Sprogets og Smagens Udvikling gjort Forandringer i Ordlyden af Kollektterne nødvendig.

IV.

Foruden Perikoperne og Kollektterne indeholder Palladius' Alterbog den væsentligste Del af *Nadverens* Liturgi, meddelt under Skærtorsdag, samt *Vielses-* og *Daabs-*Ritualet i Luthers "En liden Bog om Brudevielse" og "En liden Bog om Døbelse", der - med faa Ændringer - er optrykt efter Palladius' Oversættelse af disse i *Enchiridion* 1538 (se nærv. Udg. I. Bind S. 96-106). Desuden findes efter Palladius' Forord det latinske *Confiteor* og en "Bekendelse" paa Dansk samt to forskellige Bønner for Konge og Øvrighed.

*

326

V.

Af Palladius' Alterbog er følgende Udgaver bevaret:

1. *Originaludgaven* 1556. Titel og Format som Facsimilegengivelsen af Titelbladet ndf. S. 339. Bogen er trykt med to Slags Typer: Skriftstederne med Missaler (17 Linjer paa Siden), Kollektterne og den øvrige Text med en mindre Skriftgrad (27 Linjer paa Siden)¹, se Gengivelsen S. 327. Bogen bestaar af 27 8-bladede Læg, signeret A-Z, Aa-Dd. Paa Bagsiden af Titelbladet og paa Titelbladene til Døbe- og Vielsesbogen findes Træsnit, se Gengivelserne i Texten og Noterne hertil Udgaven er trykt hos Hans Walther i Magdeburg og fandtes tilkøbs hos Boghandler Claus Førd i København. Exemplar i Pergamentbind findes paa d. kgl. Bibliotek.

2. *Hans Albrechtsens Originaludgave* 1564. Efter Palladius' Død besørgede Biskop Hans Albrechtsen en ny Udgave af Alterbogen. Ejendommeligt for denne Udgave er især Omarbejdelsen af Kollektterne. Af de gamle katolske Kollektter gives en hel ny Oversættelse (se ndf. S. 332) og Palladius' Oversættelse af Vitus Theodorus' Kollektter er omhyggelig revideret, I den Fortale, hvormed Biskoppen ledsager den ny Udgave, skriver han, at "nogle Aar forleden" har Peder Palladius ladet denne Alterbog udgaa, men "effterdi ieg formerckt haffuer at vdi mange Kircker findis icke denne Alterbog/ oc at de som hende begerindis er/ oc behoff haffuer til Kircketienistens vdretning icke hende bekomme kand/ haffuer ieg ladt hende vdi Prenten vdgaa paa ny/ formedelst Erlige Mands Claus Føerds Bogførirs vdi Kiøbenhaffn anden gangs bekostning/ oc flitelige hende offuerseet/ forbedret oc formeret/ . . synderlige vdi Collecternes klare oc rette forstand . .

Disligest oc tillagd Letanien oc nogle Christelige Bøner som effter tidens leylighed vdi bede dage for Øffrighed/ for fred oc for anden menlig nødtørffighed bequemelige kand oplæsis/ Oc der næst sæt de Prefationes* 327 328 som Ordinantzen befaler at siunges vdi de tre store Christi Høytider. Fremdelis ocsaa effter Børne daaben tillagt den rette form oc maade som Sognepresterne bør at efterfølge/ naar børn ere hiemme døbt oc bæris til Kircken effter som Ordinantzen der om bemelder. Oc til det sidste sæt Catechismum eller Børnelærdommen enfoldelig vdi sine ord Artickle som hun bør at fortælles for unge oc Gamle."

Som det ses, har Hans Albrechtsen ikke blot omarbejdet og gennemset Kollektterne i Palladius' Alterbog, men tilføjet ny, hvor denne manglede Kollekt (Bededagsbønnerne), ligesom Alterbogen ifølge Fortalen ogsaa paa anden Maade er udvidet til Præsternes Tarv. Af Hans Albrechtsens Originaludgave er kun to Blade bevaret - det første og sidste Blad i første Læg. (Fortalen er derfor ovf. anført efter Udgaven 1574). Disse to Blade er indhæftede i en yngre Udgave, hvor de har erstattet de tilsvarende Blade, aabenbart i den Hensigt at give den yngre Udgave større antikvarisk Værdi (se ndf. S. 336). Det bevarede (sammenstykkede) Exemplar har tilhørt Hjelmstjerne, til hvem sandsynligvis en smart Boghandler i 18. Aarh. har afhændet Exemplaret paa fordelagtige Vilkaar. Imidlertid har dette Falsum, som ikke blev opdaget, givet Anledning til en fuldstændig misvisende Fremstilling af Alterbogens Historie, idet alle de vigtige Afvigelser fra Originalen 1556, der findes i Udgaven fra 17. Aarh., er ført tilbage til Udgaven 1564 i Hovedværket om Alterbogens Historie, Engelstofts ovf. anførte Værk fra 1840, Da der i den yngre Udgave af Alterbogen tales om flere ældre Udgaver, slutter Engelstoft, som rimeligt er, at der mellem Palladius' Originaludgave 1556 og Hans Albrechtsens Udgave 1564 ligger flere (senere tabte) Udgaver; og ved en Række Fejlsitninger, fremkaldt ved det sammenstykkede Exemplar, naar Engelstoft til det Resultat, at Ændringerne skyldes Palladius. Jeg skal ikke her komme nærmere ind paa hele denne Fremstilling, blot skal det udtrykkelig fremhæves, at Palladius kun har besørget én Udgave af Alterbogen, og at 329 ingen af de Ændringer, der senere fandt Sted, kan føres tilbage til ham¹.

* - 330

Om Udgavens Titel og Format se omstaaende Gengivelse. Bogen er trykt hos Lauritz Benedicht i København, og er (hvad der fremgaar af Hans Albrechtsens Fortale) bekostet af Claus Førd. Paa Bagsiden af Titelbladet staar Skriftstedet Joh. 3.16-18; der er intet Træsnit. Det bevarede 8. Blad indeholder "En bekiendelse paa danske" og "En Predickers Bøn", hvilke Stykker stemmer ordret overens med de tilsvarende Stykker i Udgaven 1574. Exemplaret med de to Blade af Alterbogen 1564 findes paa d. kgl. Bibliothek.

3. *Ny Udgave af Hans Albrechtsens Redaktion. 1574.* Da kun Titelbladet og et enkelt andet Blad af Hans Albrechtsens Originaludgave 1564 er bevaret, lærer man først gennem Udgaven 1574 Indretningen af hans Alterbog at kende. Efter Titelbladet, paa hvis Bagside findes et Træsnit samt en kort *Oratio Pastoris ante contionem*, følger Palladius' Fortale. I denne er der foretaget et Par Ændringer: Mens Claus Førds Navn i Originaludgaven 1556 beskedent var anbragt paa Bogens sidste Blad, er det her sat ind i selve Fortalen; til Meddelelsen om at Alterbogen er trykt efter Samraad med Landets Superintendenten (ndf. S. 341 L. 20 f.), er føjet følgende Sætning: "formedelst Erlige oc velforstandige Mands Claus Førds borgeris oc Bogførirs vdi Kiøbenhaffn bekaastning". Denne Sætning bevares i Udg. 1580, men udelades i de flg. Udgaver. Den anden Ændring gælder Bogens Navn. Palladius havde skrevet, at man ikke maatte kalde den Missal eller Haandbog, men at den skulde hedde *Collectbog*, *Evangelistarium* eller *Alterbog*; i dette Forslag er de to første Navne strøget, *Alterbog* har sejret¹. Efter Palladius¹ Forord følger Hans Albrechtsens ovf. omtalte Forord, dateret 20. Januar 1564. Saa *Confiteor* som i Udg. 1556, hvorefter er tilføjet en *Oratio** 331 *contionatoris ante contionem*, derefter følger *En bekiendelse paa danske* (= Udg. 1556) og *En Predickers Bøn* (= Udgaven 1564).

332

De gamle Kollektter er, som nævnt i Forordet, grundigt gennearbejdede. Som Exempel kan anføres Kollekten paa 1. Søndag i Advent, Den lyder:

O Herre Jesu Christe/ opueck din Guddommelige mact/ oc kom oss til hielp at wi formedelst din beskermelse kunde befrelsis fra den Straff som wi vel haffue fortient met vore Synder/ oc formedelst din tilkommelse bliffue salige/ Du som leffuer o c regnerer etc.

Ved den ny Kollekttrække er Palladius' Oversættelse i det væsentlige bevaret, kun enkeltvis er Rettelser efter Vitus Theodorus' Original foretaget (se saaledes Noterne til S. 345 L. 30, S. 347 L. 15, S. 352 L. 17, S. 421 L. 16, S. 433 L. 29 ofl.). Undertiden er den af Palladius valgte Kollekt erstattet med en anden, saaledes har Udg. 1574 til 1. Søndag efter Hellig tre Konger flg. Kollekt: "Herre Gud himmelske Fader/ du som formedelst din Naade oc Velsignelse/ haffuer giffuet oss Børn oc tiunde etc.", hvilket er en Oversættelse af den første Bøn efter Prædikenen hos Vitus Theodorus, mens Palladius' Kollekt (ndf. S. 360 L. 14 ff.) er en Oversættelse af den anden Bøn (den som Børnene og Tyendet skal bede).

De øvrige Ændringer, Hans Albrechtsen har underkastet Alterbogen, vil det falde udenfor nærv. Udgaves Plan at komme nærmere ind paa¹.

Udgaven 1574 er trykt hos Mads Vingaard i København. Titel og Format som omstaaende Gengivelse. Exemplarer findes paa d. kgl. Bibl. og Universitetsbibl. i København samt i Karen Brahes Bogsamling i Odense.

4. *Poul Madsens Udgave 1580*. Denne Udgave betegner et nyt Afsnit i Alterbogens Historie, idet de gamle katolske Kollektter (som omtalt ovenf.) paa faa Undtagelser nær er blevet udskudt; der findes kun én Kollekttrække, og denne bestaar næsten helt igennem af de af ^{*}333 Palladius' indførte Bønner af Vitus Theodorus. Dernæst er en ny Kollekt indført, en "almindelig" Kollekt, der skal bruges efter Prædiken, naar der ikke er Altergang. For 334 hele denne ny Ordning af Kollektssystemet gøres der Rede i en Betænkning, forfattet af Alterbogens Udgiver, Sjællands Biskop Poul Madsen (Paulus Matthiæ). Det hedder heri:

"Quia hæc æditio, non nihil variat a prioribus, antea excusis, ejus varietatis consilium breviter aperiam, quod ab omni, spero & arrogantia & levitatis suspicione, me apud bonos omnes liberabit. - Primo itaque cum animadverterem alterius Collectæ, nullum esse usum, nisi quando nulli essent Communicantes [i dette Tilfælde har man altsaa brugt den ene Kollekt som Slutningskollekt], eam tanquam minus necessariam, sustuli. Et erant alioqui quædam Dominicæ, in posterioribus Exemplaribus additæ, quæ unam tantum habebant Collectam: substitui autem unam generalem (ut sic dicam) Collectam, qua uti possunt Pastores, ubi non sunt Communicantes, quæ habetur altera pagina sequenti."

Poul Madsen's Udgave 1580 har, som det ses af omstaaende Titelblad, bevaret Titelen fra Hans Albrechtsens Udgave 1574. Det efter Palladius' Navn tilføjede: "*Consilium hujus æditionis, legatur in fine libri*" hentyder til den latinske Betænkning. Paa Bagsiden af Titelbladet findes samme *Oratio pastoris* som i Udgaven 1574, derefter følger Palladius' Forord, Hans Albrechtsens Forord, Confiteor, *Oratio contionatoris*, alt som i Udgaven 1574, og siuttelig en Bøn af Johannes Matthesius. Saa begynder Kollektter og Texter. Det sidste Læg i det eneste bevarede Exemplar (findes paa d. kgl. Bibl.) mangler, paa Kustoden paa sidste Blad (M 8 v) staar *Cathechis*-; her har altsaa Katekismen fulgt og derefter Betænkningen og den almindelige Slutningskollekt. Hele denne ydre Indretning ses af den følgende Udgave, hvorefter det ovenfor anførte Citat af Betænkningen er taget.

5. *Ny Udgave 1602*. Titel og Indledningsbønner som Udgaven 1580. Paa Foden af Titelbladet: *Prentet i Kiøbenhaffn/ hoss Henrich Waldkirch. M. DC. II.* I Palladius' Forord er to Ændringer foretaget: Claus Førds Navn er gaaet ud 335 (som det ses af sidste Blad, er Udgaven bekostet af Henrich Waldkirch), og Sætningen om de to Kollektter (ndf. S. 342 L. 2-8) er ændret til: "*Oc er her sæt oc forordineret/ en Collect for huer Epistel/ at bruge effter Ordinantzens liudelse*". Efter Døbe- og Vielsesrituellet staar som i de tidligere Udgaver Katekismen (d. v. s. de fem Hovedstykker) og derefter følger den latinske Betænkning med Overskrift: *Commonefactio ad pios verbi ministros, de consilio hujus æditionis*, hvor under staar "P. M" d. e. Paulus Matthiæ. Umiddelbart herefter kommer den i Betænkningen omtalte almindelige Kollekt med Overskrift: "*En Collect/ at læse effter Prædicken/ naar der er ingen communicantes*", hvilken Kollekt ligesom mange af de øvrige Kollektter er bevaret uforandret siden da (Alterbog 1913, S. 264); til siut findes en Bøn af Poul Madsen "at bede/ naar Præsten falder paa Knæ for Alteret/ effter Tiensten er endt". Hele denne Indretning er utvivlsomt gaaet uforandret over fra Udgaven 1580.

Paa sidste Blad læses: "*Prentet i Kiøbenhaffn/ hoss Henrich Waldkirch: Paa sin egen Bekostning: Oc findis hoss hannem til kiøbs*".

Exemplar af denne Udgave findes paa det kgl. Bibliothek (Bl. 7-8, uden Tvivl indeholdende *Oratio contionatoris* og Joh. Matthesius' Bøn, mangler).

6. *Udgave 1611*. Denne Udgave svarer i det hele til den foregaaende. Udgaven er trykt og bekostet af Henrich Waldkirch. Exemplarer findes paa d. kgl. Bibl. og paa Univ. Bibl. i København.

7. *Udgave 1652*. Optryk af foregaaende Udgave. Paa Foden af Titelbladet: "*Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Georg Lamprecht. Paa Joachim Moltkens Bekostning/ Oc findis hos hannem til kiøbs. M. DC. LII.*" Exemplar paa d. kgl. Bibliothek.

8. *Udgave 1666*. Optryk af foregaaende Udgave.

*
- 336

Paa Foden af Titelbladet: *Cum Speciali Sereniss. Reg. Majest Dan. Frid. III. Gratia et Privil. Med større Sfyl end til forn. Tryckt i Kiøbenhaffn/ Anno 1666. Findis til kiøbs hos Christian Cassuben/ Bogh. udi S. Nicolai Kircke*. En lignende Meddelelse findes paa Bogens sidste Blad. Exemplar paa det kgl. Bibliothek.

9. *Udgave 1669*. Dette er den sidste daterede Udgave, der udkom under Palladius' Navn og med hans Fortale. Dens Titel er:

Alter-Bogen \ Det er \ Søndagis oc \ hellige Dagis Episteler oc | Evangelia/ med Collecter/ oc andet \ at bruge udi Christi Nadvere/ effter \ Ordinantzens Liudelse \ Item \ Tacksigelse Festens Bønner \ og Lectier som Aarligen den 11. Febru-arij Høytideligen offuer alt \ Rjget holdes \ D. Petrus Palladius \ Consilium hujus

editionis\ legatur in fine libri \ bekostiget af \ Daniel Paulli Kongl. Maytt: Bogh. \ udi Kiøbenhaffn | boendis paa vor Frue Kirckegaard \ Tryckt hos Jørgen Lamprecht Aar 1669.

Exemplar paa d. kgl. Bibliothek.

10. *Defekt Alterbog fra Beg. af 17. Aarh.* Det er ovf. omtalt, at der paa d. kgl. Bibl. findes et Exemplar af Palladius' Alterbog, hvis Titelblad er taget fra den nu tabte Udgave 1564, mens Bogen iøvrigt med Undtagelse af et enkelt med Titelbladet sammenhørende Blad (Bl. 8 i 1. Læg) er over et halvt Hundrede Aar yngre. For at Falskneriet ikke skulde opdages, er Bagsiden af sidste Blad, paa hvilket Trykkeriets Navn stod - og som derfor var i Uoverensstemmelse med den gamle Udgaves Titelblad -, overklæbet med et Stykke hvidt Papir; men holder man de sammenklæbede Blade op for Lyset, læses tydeligt: "*Prentet i Kiøbenhaffn/ hos Henrich Waldkirch: Paa sin egen Bekostning: Oc findis hos hannem til kiøbs*", nøjagtig samme Ordlyd som paa Udgaverne 1602 og 1611, med hvilke Udgaver det defekte Exemplar stemmer Linje for Linje; kun smaa typografiske Uoverensstemmelser viser, at det ikke er samme Tryk.

337

Til de i Alterbogen meddelte Noder er benyttet samme Stokke som i de nævnte Udgaver, og da Node-Satsen i disse to Udgaver er mindre slidt end i den udaterede Udgave, maa denne være den yngste. Rimeligvis har Alterbogen været optrykt med en halv Snes Aars Mellemlum, saa man tør sætte denne Udgave til c. 1620; i hvert Fald er den ældre end 1629 - Henrich Waldkirch's Dødsaar.

11. Endelig findes en *Udgave uden Aarstal* med Titel overensstemmende med Udgaven 1666. Paa Foden af Titelbladet staar: *Hos Christian Cassuben oc Daniel Paulli Boghandlere til kiøbs*. Denne Udgave tilhører at dømme efter det typografiske Udstyr o. Ign, den sidste Fjerdedel af 17. Aarhundrede¹. Exemplar findes paa d. kgl. Bibliothek.

Rækken af de bevarede Udgaver af Palladius' Alterbog viser altsaa, at denne er udkommet første Gang i 1556 derefter i 1564, 1574, 1580, 1602, 1611, c. 1620(?), 1652, 1666, 1669, c. 1680 (?). I denne Række findes der jo store Spring (1580-1602; 1620?-1652), men sandsynligvis skyldes dette, at ingen Udgaver fra disse Tidsrum er bevarede. Man maa nemlig formode, at Efterspørgslen i det Hundredaar, i hvilket Palladius' Alterbog var i Brug, har været jævnt den samme, og at der heller ikke i Oplagenes Størrelse har været saa store Forskelligheder, at disse kan forklare de store Spring i Udgave-Rækken. Og naar man ser, at af 1564-Udgaven kun et Par Blade er bevaret, af 1580-Udgaven og 1602-Udgaven kun ét defekt Exemplar, af Udgaven 1620 (?) kun det med 1564-Titelbladet sammenhæftede, og at de andre Udgaver vel er fuldstændigt bevarede, men kun findes i ét eller et Par Exemplarer, er Sandsynligheden for, at nogle Udgaver helt er gaaet tabt, overvejende. Imidlertid er de bevarede Udgaver mange nok til at vise, at Palladius' Alterbog - under forskellige * 338 Skikkelser - var i Brug i Danmark, fra den udsendtes 1556, til den afløstes af den ny forordnede Alterbog 1688. I denne Alterbog erstattedes Fortaler og Efterskrift af de sjællandske Biskopper, der havde grundlagt Alterbogen og givet den dens daværende Form - Peder Palladius, Hans Albrechtsen og Poul Madsen - af en ny Fortale af Biskop Hans Bagger, mens Perikoper og Kollektter uden væsentlige Forandringer overførtes fra den gamle Alterbog.